

1

De stem van het karakter

Sommige dingen zijn in een bepaalde werkelijke zin werkelijk jou, of brengen tot uiting wie jij bent, en andere niet

Bernard Williams

1

De vraag hoe een leven zo te leiden dat het de moeite waard is, heeft in onze samenleving een illustere geschiedenis. Er is al op zijn minst sinds Socrates door vooraanstaande filosofen, psychologen, theologen en kunstenaars mee geworsteld. Wat onze tijd onderscheidt van vroeger tijden is dat onze relatie tot deze vraag diep ambivalent is. Aan de ene kant zijn we er niet langer zeker van dat het de moeite waard is om haar te stellen. We weten (of hebben het sterke vermoeden) dat God dood is,¹ dat waarheid met een hoofdletter W moeilijk te bereiken valt, dat het universum een chaotisch oord is en de wereld een gewelddadige puinhoop, en dat ons leven wel eens geen ultiem doel zou kunnen hebben. Wat zouden we er dan mee opschieten om stil te staan bij de algehele zin van het levenspad dat we hebben gekozen (of waar we buiten onze macht op zijn terechtgekomen)? En als we denken aan de enorme beproevingen waarvoor de wereld zich gesteld ziet – oorlog, honger, armoede, sociale ongelijkheid, milieuschade, enzovoorts –, heeft dergelijke navelstaanderij dan niet iets tamelijk egoïstisch? Zou het niet beter zijn om onze energie te besteden aan pogingen om problemen op te lossen waarvoor ook werkelijk een oplossing te vinden valt?

Daarbij komt nog dat het utilistische ethos van onze cultuur ertoe kan leiden dat we ons er enigszins voor schamen om onze ener-

gie te besteden aan iets wat zo louter speculatief is als de vraag wat een levenswaardig bestaan nu eigenlijk inhoudt; we worden verondersteld productief te zijn in plaats van contemplatief. We worden ertoe aangezet om onze aandacht vol enthousiasme op allerlei praktische aangelegenheden te richten, op onze professionele ambities bijvoorbeeld, of op allerlei familiekwesities, en uitstapjes naar drukke winkelstraten, zonder ons al te veel te bekommeren om de ultieme zin daarvan. Velen van ons hebben zich zelfs het idee eigen gemaakt dat al te veel hartstocht voor wat dan ook – ook voor de intrinsieke waarde van ons bestaan – tijdverspilling is, en dat niets wat we doen veel uitmaakt. We zijn de grootse idealen en hartstochten voorbij, en dat geldt ook voor daden die persoonlijke of politieke moed vergen. Telkens als we onszelf erop betrappen dat we ergens al te enthousiast over worden – al gaat het maar om die spannende date van de afgelopen zaterdagavond – deinzen we terug, want we weten dat irrationele hartstocht... nou eh, irrationeel is. In zekere zin heeft het enthousiasme van de hoge aspiraties plaatsgemaakt voor een nuchter pragmatisme, zodat velen van ons hun hele leven lang bezig zijn met proberen te genieten voor zolang het duurt, zonder al te veel te investeren in wat dan ook. Je kunt er per slot van rekening nooit echt op rekenen dat je investeringen vrucht zullen dragen.

Daar staat tegenover dat velen van ons ernaar verlangen om intenser te leven. We willen ons ‘echt’ en ‘authentiek’ voelen, en ons verbinden met de diepste krochten van ons wezen; we willen het gevoel hebben dat ons bestaan zin heeft. Zelfs de utilistische teneur van onze samenleving kan dat stemmetje dat diep in ons innerlijk naar de betekenis van dit alles blijft vragen, niet helemaal doen verstommen. Dat stemmetje zit ons misschien niet al te vaak dwars, maar het heeft de neiging aan de oppervlakte te komen op belangrijke momenten in ons leven, bijvoorbeeld als er iets ernstig misgaat, als dingen ons ongewoon zwaar lijken, als iemand van wie we houden sterft of het moeilijk heeft, als de sombere toestand van

de wereld ons wakker schudt uit onze eigen zelfgenoegzaamheid, of als we door een plotselinge schrik herinnerd worden aan onze eigen sterfelijkheid. Op zulke momenten is het gemakkelijk om ons hulpeloos te voelen, want onze samenleving biedt dan weinig houvast.

Mensen die godsdienstig zijn kunnen kracht ontleen aan hun geloof, maar de rest van ons raakt verwickeld in een wanhopige speurtocht naar zin en betekenis in een wereld die daar hopeloos arm aan lijkt. Er zijn mensen die antwoorden gaan zoeken op het plankje met boeken over zelfhulp of wellness. Anderen zoeken het juist in de ‘westerse traditie’: soms in beeldende kunst, muziek, literatuur en filosofie; soms in een conservatieve koers die zich richt op ‘tijdloze waarden’. En dan zijn er nog degenen die zich op de politiek storten, en de wereld stapje voor stapje proberen te veranderen. Om de zingevingsvraag te ontlopen gaan velen van ons helemaal op in hun werk, hun gezin, hun relaties, hun eigen beslommeringen en hun tv-schermbelasting. En toch laat de vraag naar de zin van het bestaan zich niet verjagen: stil maar koppig knaagt hij aan de randen van ons bewustzijn.

In dit boek zou ik dit stemmetje graag onbevangen aanhoren. En ik zou willen laten zien dat horen wat het te zeggen heeft – wat ik hier heb samengevat in het begrip ‘luisteren naar de stem van het karakter’ – juist het tegenovergestelde is van een gebrek aan maatschappelijke verantwoordelijkheid en een essentieel onderdeel vormt van ons vermogen ons te bekommeren om anderen en om de wereld als geheel. Anders gezegd: de schijnbaar persoonlijke vraag hoe we ons leven zullen leiden, is inherent ethisch van aard, zodat we ons telkens als we die stellen automatisch bezighouden met onze verhouding tot de complexe achtergrond van ons bestaan; we zijn automatisch niet alleen geïnteresseerd in het zelf, maar ook in de houding van het zelf tegenover dat waardoor het wordt omgeven en in leven wordt gehouden. Maar wellicht is het meest wezenlijke wat ik hier wil laten zien, wel dat, anders dan wellicht wordt ver-

wacht, ons onvermogen om de ultieme zin van ons leven te vinden geen existentiële tragedie vormt, maar juist iets is waar we enorm veel aan kunnen hebben.

Met 'existentieel' verwijs ik niet naar iets bijzonder esoterisch. Ik heb het dan gewoon over de elementaire bouwstenen van het menselijk leven – over hoe we ingrijpende beslissingen nemen over de contouren van ons bestaan. Met andere woorden, het begrip 'existentieel' is een omvattende term die erop wijst dat we hier te maken hebben met de fundamenteën van de menselijke ervaring: waar we betekenis en waarde vinden; wat we belangrijk en de moeite waard achten; hoe we omgaan met de onontkoombare uitdagingen, tegenslagen en plotselinge uitbarstingen van pijn, verdriet en angst waarmee het leven ons confronteert; hoe we reageren op de hinderpalen waarop we stuiten en de onverwachte mogelijkheden die ons geboden worden; hoe we bepalen welke doelstellingen, activiteiten, ambities of mensen onze aandacht waard zijn, en welke niet; hoe we de mensen in onze naaste omgeving liefhebben, haten of eenvoudigweg negeren; hoe en waar we plezier, genot, vreugde, voldoening of een gevoel van zelfverwerkelijking vinden; wat ons bevredigt en wat niet; en tot wat (of wie) we ons richten als het water ons tot aan de lippen staat. 'Existentieel' is volgens deze beschrijving bijna alles wat te maken heeft met de levenswijze waarvoor we kiezen (of waartoe we ons gedwongen voelen). Misschien is wel niets existentiëler van aard dan onze vragen naar de reden waarom we hier zijn, wat we verondersteld worden te bereiken, en wat uiteindelijk onze bestemming vormt. De vraag 'hoe dien ik te leven?' mag dan eenvoudig lijken, maar in vele opzichten is het stellen daarvan het hoogtepunt van het menselijk streven om zin en betekenis te vinden in ons eigen bestaan en in de wereld waarin we proberen vorm te geven aan onze individuele lotsbestemming.

Als ik zeg dat ons onvermogen om de ultieme zin van het leven te vinden een existentiële hulpbron is, probeer ik u niet in de maling te nemen of te frustreren. In plaats daarvan probeer ik uw perspectief te veranderen, zodat u gaat onderkennen dat juist het ontbreken van duidelijke, helder omlinjnde antwoorden op vragen naar de aard van het leven, het menselijk bestaan zo fascinerend maakt. Juist omdat we niet weten wat de beste manier van leven is, blijven we zoeken naar wat die zou kunnen zijn; juist omdat we het lastige raadsel van de menselijke ervaring niet weten op te lossen, voelen we ons gemotiveerd om daar ons best op te blijven doen. Als de zin van het leven ons op een presenteerblaadje werd aangereikt, zouden we er snel onze belangstelling voor verliezen. Het is zelfs goed denkbaar dat we daartegen in opstand zouden komen en nadrukkelijk zouden verklaren dat er nog 'iets anders' zou moeten zijn. Mensen zijn ontworpen om nieuwsgierig te zijn; we voelen ons gedreven om over de schutting te gluren, de sterren in het heelal te bestuderen en de diepste afgronden te peilen, moeizaam een weg te zoeken om een barricade heen, onze vlag op een bergtop te planten en te onderzoeken wat we nog niet begrijpen. Kortom, het is ons lot om te willen wat we net niet helemaal kunnen krijgen (en daarom lijkt het gras bij de burens altijd groener). Er valt zelfs te betogen dat het verlangen (het willen wat ons niet vergund is) de motor van het menselijk leven is, en dat als het verlangen ophoudt daarmee ook het leven voorbij is. Of, om het wat nauwkeuriger te formuleren, in zijn innovatieve, toekomstgerichte vorm heeft het leven de energiegevende aansporing van het verlangen nodig.

Dit brengt ons op het interessante feit dat veel van de machtigste godsdiensten ter wereld, van het christendom tot het boeddhisme, het verlangen als uiterst problematisch beschouwen. In het christendom is de geboorte van het verlangen (Eva en de appel) de erfzonde van de mensheid. In het boeddhisme is het verlangen

de grondoorzaak van alle lijden en verdriet. Sterker nog, vele verschillende stromingen binnen de populaire westerse spiritualiteit hebben als doel zich te ontdoen van het ego en zijn zelfzuchtige verlangens. Maar hoe komt dat? Waarom richt spiritualiteit zich zo vaak op de verdelging van het verlangen?

Een voor de hand liggende reden daarvoor is dat verlangen vaak tot gulzigheid leidt. We weten niet altijd waar de grens ligt tussen verzadiging en hebzucht. En zelfs als we dat weten, kan het ons moeite kosten om die grens niet te overschrijden. Zodra ons verlangen eenmaal vaart heeft, kan het vrijwel onmogelijk nog tot staan gebracht worden, zodat we nooit genoeg krijgen van datgene waar we naar verlangen: we willen meer geld, al hebben we dat in overvloed; we willen een groter huis, al is het huis dat we hebben ruim genoeg; we willen meer boeken, al is onze studeerkamer tot de nok toe gevuld met titels waar we nog niet aan toe zijn gekomen. En we willen beslist meer liefde. Hoeveel liefde en genegenheid we ook krijgen, het lijkt nooit echt genoeg. Het verlangen heeft een eindeloosheid die zich moeilijk laat hanteren of inperken. En dat is de reden waarom het soms gemakkelijker is om het verlangen maar helemaal uit te roeien dan om de vraatzucht ervan te temperen; het monster laat zich gemakkelijker doden dan temmen. Veel spirituele benaderingen hebben gemerkt dat het verlangen zich het best in toom laat houden door het net zolang uit te hongeren tot het de energie niet meer heeft om zijn onverzadigbare kop op te steken.

In deze inperking van het verlangen vindt de spiritualiteit een merkwaardige metgezel in het westerse rationalisme, dat er eveneens op gericht is om het menselijk bestaan te ontdoen van de excessen van de hartstocht. Van de grondbeginselen van de wetenschappelijke objectiviteit tot de belangeloze principes van de rechtspraak, het rationalisme berust op het denkbeeld dat we in staat moeten zijn om het verlangen uit te bannen op momenten waarop we beslissingen nemen over waar of onwaar, goed of

kwaad.² Kortom, het verlangen is de vijand van zowel helder denken als van onpartijdigheid en objectiviteit. Het vertroebelt ons oordeelsvermogen en leidt ertoe dat we alleen maar zien wat we willen zien, zodat onze kennisclaims onbetrouwbaar zijn. En erger nog, het verleent degene die we liefhebben een speciale status, zodat onze ethische keuzen (over wie dient te blijven leven en wie we kunnen laten creperen, wie gerespecteerd dient te worden en wie juist mishandeld, wie we dienen te helpen en wie we links kunnen laten liggen, enzovoorts) hun onpartijdigheid verliezen en daardoor min of meer waardeloos worden. Per slot van rekening kan een ethiek die niet universeel van toepassing is nauwelijks nog ethiek genoemd worden.

Ik ben het niet oneens met deze zienswijze. Maar ik zou de zaak graag willen compliceren met drie onderling verwante opmerkingen. Ten eerste weet het verlangen op de een of andere manier altijd weer ons leven binnen te sluipen, en hoe meer we proberen het te negeren, verdringen of eromheen te werken, hoe meer het over het algemeen aan hevigheid wint. Het hongerdieet leidt maar al te gemakkelijk tot onbeheersbare vreetbuien, zodat religieuze ascese bijvoorbeeld al snel ontardt in het fanatisme van een heilige oorlog. Ten tweede is het verlangen misschien wel het best in staat om ons oordeelsvermogen te vertroebelen op die momenten waarop we pretenderen dat het afwezig is; niets corrumpeert wetenschappelijke of ethische resultaten sterker dan de bewering dat we objectief zijn terwijl dat in werkelijkheid niet het geval is. En ten derde: hoezeer wetenschap en rechtspraak zich ook weren tegen het verlangen, ze hebben de vitaliteit ervan nodig om vooruitgang te kunnen boeken: activiteit zonder passie mag dan het doel zijn van zowel wetenschap als rechtspraak, maar zonder passie zou er geen beweging zijn in de richting van dat doel. De meest baanbrekende wetenschappers en wetgevers onderkennen dit, en dat geldt ook voor politici, leiders, onderwijsgevers, schrijvers, schilders, acteurs, actievoerders en andere vormgevers van onze cultuur die

niet alleen over gezond verstand beschikken, maar ook 'visie' hebben. Of, om het te formuleren op een manier die rechtstreeks van toepassing is op wat in dit boek wordt betoogd: het verlangen is absoluut onmisbaar voor de groei van ons karakter.

3

Maar waar hebben we het eigenlijk over als we het over 'karakter' hebben? De term roept zonder veel moeite een beeld op van diepe waarheden die een gegeven persoon maken tot wie hij of zij is. We denken over het algemeen aan iemands karakter als zijn of haar authentieke 'zelf', en we zijn vaak van mening dat deze authenticiteit zo diep begraven ligt dat ze niet meer zichtbaar is, misschien omdat de betreffende persoon zich er op de een of andere manier voor schaamt of omdat het authentieke zelf zich vanwege vijandschap en druk van buitenaf gedwongen heeft gevoeld om onder te duiken. Er is, met andere woorden, een cruciaal onderscheid tussen ons publieke persona en ons karakter, tussen ons sociaalconformistische (gehoorzame) zelf en de unieke, individuele (en potentieel opstandige) kern van onze identiteit. In deze zienswijze is het de existentiële taak van ieder van ons om onze persoonlijke waarheid te onthullen, zodat we eindelijk ons karakter kunnen bevrijden uit de cel waarin het gevangen zit; het is onze missie om onze langzaam verstikt rakende essentie te verlossen uit zijn benarde positie onder de valse (oppervlakkige) zelfpresentaties die we anderen laten zien. Door middel van zelfondervraging zouden we beter afgestemd kunnen raken op wat onze innerlijke kern ons influistert, zodat we leren onze ware verlangens te onderscheiden van verlangens die alleen maar onze publieke rol ondersteunen (en die daarom maatschappelijk verwacht en aangemoedigd worden). Hopelijk zullen we dan geleidelijk het vermogen ontwikkelen om trouw te blijven aan onze ware verlangens, zelfs als dit ons iets van ons maatschap-

pelijk aanzien kost; hopelijk leren we dan te luisteren naar de stem van ons karakter, zelfs als we daarmee ons bestaan compliceren.

Ik ben het met een groot deel van deze beschrijving eens, op één belangrijk voorbehoud na. Ik geloof niet dat ons karakter een vaste kern van ons wezen vormt, die eens en voor altijd dwingend voorschrijft wie we zijn. 'Authenticiteit' komt naar mijn mening niet voort uit specifieke karaktertrekken, maar uit een manier van leven en zich verhouden tot de wereld; authenticiteit is niet de een of andere permanente waarheid over hoe we zijn, maar een kwestie van hoe we ons invoegen in het continue proces van transformatie dat kenmerkend is voor het menselijk leven. Vanuit dit perspectief gezien, is het streven naar authenticiteit niet zozeer een poging om een verborgen kern van ons wezen te bevrijden uit de een of andere ondergrondse kerker, als wel een sterke wil om dimensies van onszelf te stimuleren die nog niet meer dan latente vermogens zijn. Het is niet zozeer een kwestie van het dichten van de kloof tussen ons valse zelf en de raadselachtige essentie van ons verdrongen karakter, als wel van het overbruggen van de afstand tussen onze huidige werkelijkheid en wat we zouden kunnen worden.

Zeker, je zou kunnen stellen dat het nastreven van de mysterieuze essentie van ons karakter min of meer hetzelfde is als het verwerkelijken van ons hoogste potentieel. Maar er is een verschil, want de eerste benadering veronderstelt een kant-en-klare, onveranderlijke zijnswaarheid, die alleen wat moeilijk te zien is (of zich lastig op de juiste wijze laat interpreteren), terwijl de tweede benadering ervan uitgaat dat onze persoonlijke waarheid, en daarmee ons karakter, zich voortdurend ontwikkelt; deze tweede benadering gaat ervan uit dat ons karakter nooit definitief benoemd kan worden om de eenvoudige reden dat het zich voortdurend materialiseert of – zoals filosofen het graag formuleren – wordend is. Dat wil zeggen, hoewel ons karakter zeker 'gecultiveerd' kan worden, in die zin dat het verheven kan worden tot een complexere expressie (op een volwassener niveau verwerkelijkt kan worden), is het

nooit 'klaar'. De voltooiing ervan wordt eindeloos uitgesteld; wat gewoon een andere manier is om te zeggen dat ons karakter nooit helemaal af is.

Daarmee wil ik niet ontkennen dat we over latente eigenschappen beschikken, en dat het goed kan zijn om die van de verdringing te redden en aan het licht te brengen. Het is alleen zo dat deze eigenschappen nooit stollen tot een stabiele essentie die ons karakter eens en voor altijd bepaalt. Ze zijn niet meer dan een onderdeel van een veranderlijke en altijd enigszins onvolledige particuliere werkelijkheid. Dat is de reden waarom ik liever spreek van authentieke existentiële paden dan van authentieke persoonlijkheden. Terwijl het denkbeeld van een authentieke persoonlijkheid blijft steken in het idee van een ingeboren en onveranderlijk zelf, biedt de notie van een authentiek existentieel pad ruimte voor het idee van een duidelijk van andere te onderscheiden 'kern van ons wezen' of essentie (of zelfs 'stijl'), die ons maakt tot wat we zijn – die ons karakter zijn kenmerkende uniciteit verleent –, zonder ons vast te pinnen op een rigide definitie van wie we verondersteld worden te zijn.

Deze unieke kern van ons wezen is wat ieder van ons onuitwisselbaar en onvervangbaar maakt, zodat het onmogelijk is om de ene persoon voor de andere aan te zien of zelfs in de plaats van de ander te stellen. Dat is wat Bernard Williams bedoelt met de hierboven aangehaalde woorden: 'Sommige dingen zijn in een bepaalde werkelijke zin werkelijk jou, of brengen tot uiting wie jij bent, en andere niet.'³ Bovendien heeft deze geest of essentie een historisch bewustzijn; ze onderkent dat ons heden voortkomt uit ons verleden en van invloed zal zijn op onze toekomst. Ze maakt ieder van ons tot wie we zijn, maar onderkent ook dat we in de loop der tijd veranderen. Er kan wel enige continuïteit bestaan tussen ons zelf op zestien- en op achtenzeventigjarige leeftijd, maar in de tientallen jaren tussen onvolwassenheid en volwassenheid maakt de kern van ons wezen toch ook vele veranderingen door. Als dat niet het